

EVOLUȚIA VELARELOR [c], [g] URMATE DE [ă], [î] ÎN GRAIURILE ROMÂNEȘTI DIN UNGARIA

Maria MARIN

(Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan - Al. Rosetti“ din București)

1. Cercetările dialectale recente întreprinse în comunitățile românești din afara hotarelor țării relevă o serie de trăsături comune graiurilor vorbite în medii aloglote și celor din interiorul frontierelor. Întrucât majoritatea graiurilor la care ne referim se vorbesc pe vechi teritorii românești, situate în apropierea granițelor României (incluse în statele vecine în urma unor evenimente istorice), ele aparțin, în mod firesc, dialectului dacoromân și sunt reprezentative pentru una sau alta dintre subunitățile acestuia. Totodată, aceste graiuri prezintă particularități comune cu idiomuri românești situate, uneori, la distanțe de mii de kilometri.

2. Prezentele observații pornesc de la investigațiile de teren întreprinse în ultimii ani ai secolului trecut (1993–1999) în nouă localități cu populație românească din estul Ungariei¹.

1.2. Una dintre constatările prilejuite de aceste cercetări se referă la faptul că în consonantismul idiomurilor românești din Ungaria acționează, în general, două tendințe contradictorii: pe de o parte, în m u i e r e a consoanelor, adeseori ajungând până la palatalizare, și, pe de altă parte, d u r i f i c a r e a, determinând,

¹ Este vorba de localitățile: Bedeu (= B), Apateu (= A), Săcal (= S), din județul Hajdú – Bihar, Micherechi (= M), Jula (= J), Otlaca-Pustă (= OP), Chitighaz (= C), Bătania (= Bt) din județul Békés și Cenadul Unguresc (= CU) din județul Csongrád (cf. Marin 2000, 197).

în multe cazuri, depalatalizarea. Cele două fenomene se manifestă, în grade diferite, la majoritatea tipurilor de consoane: bilabiale, labiodentale, dentale, fricative, lichide și chiar velare. Acțiunea celor două tendințe opuse este evidentă în toate localitățile cercetate și conferă graiurilor românești din Ungaria o fizionomie aparte, adesea nemaîntâlnită în alte graiuri dacoromâne².

Drept urmare, aici pot apărea, uneori în vorbirea aceluiși informator, forme precum: *lîe fac*, *lîemn*, *cărîe* (pron.), *dîe* alături de *lángăn* „leagăn“, *melág* „meleag“, *olácă* „oleacă“, *cără* (s.n. pl.), *păhără*, *năște* „niște“, *n-o fost* „ne-a fost“, *câtodátă*, *dă* (prep.), *tădaúna* ș.a.

2. Fenomenul palatalizării se întâlnește și la oclusivele velare [c], [g], după care vocalele centrale [ă], [î] sunt înlocuite cu vocalele anterioare [e], [i] și, în consecință, acestea devin mediopalatale (cf. Avram 1999, 25).

2.1. Termenul *palatalizare* în acest context a fost folosit de către Romulus Todoran în legătură cu forma *căłki* din subdialectul crișean (Todoran 1956, 46) și de către Magdalena Vulpe în legătură cu varianta *skintéj* din subdialectul maramureșean (Tratat, 329).

2.2. În graiurile românești din Ungaria, particularitatea se întâlnește, în mod frecvent, în toate punctele anchetate și la toți informatorii: *kelcáuă* (S VIIIc)³ < *căliceauă* (diminutiv de la *cale*⁴), *kepítă* „căpiță“ (B VIIIa, S VIIIa, VIIc), *kičulie* (CU VIIa) < *căciulie* „căpățână de usturoi“ (v. DA, s.v. *căciulă*), *kiméše* (A VIIc, S VIIIb, M VII, C VIIa), pl. *kiméšĭ* (B VIIb, c, A VIIa, b, c, S VIIb, C VIIb, Bt VIIIa, VIIa, b), *kinepište* (B VIIa), pl. *kinepišt'* (A VIIIa), *kišlėj* „cășlegi“ (Bt VIIa), *nikeri* „nicăieri“ (Bt VIIIa, VIIa, CU VIIIb), *skintéje* (S VIIb,

² Este acceptată ideea că ambele fenomene reprezintă tendințe interne contrarii ale limbii române și că o cronologie sigură în privința manifestării lor nu se poate stabili. Totodată, se consideră că acestea „s-au manifestat în anumite epoci cu mai multă sau mai puțină intensitate în diferite perioade, pe arii diferite, în diferite contexte fonetice, putând fi stimulate sau împiedicate în acțiunea lor de anumiți factori lingvistici sau chiar extralingvistici” (Faiciuc 1983, 110; subl. n., MM).

³ Pentru a sublinia frecvența și caracterul general al fenomenului în discuție, am notat, pe lângă siglele localităților, și indicațiile privind informatorii în idiomul cărora acesta este ocurent. Pentru siglele informatorilor și semnificația lor, v. Gl. Olt., VIII, n. 3.

⁴ În DA, s.v. *cale*, este atestat diminutivul *căliceá*, preluat din *Lexiconul de la Buda*, dar și cu citate din Simion Florea Marian, *Insectele în limba, credințele și obiceiurile românilor. Studiu folkloristic*, București, 1903, 174, și din Tudor Pamfile, *Agricultura la români. Studiu etnografic...*, București, 1913, și considerat „rar, neobișnuit”.

Nu credem că greșim dacă afirmăm că și *chelceá*, tratat în DA separat, s.v., și prezentat drept un derivat diminutiv de la *cálce* (atestând același fenomen al trecerii lui *că* la *che*), reprezintă, în realitate, un diminutiv al lui *cale*. Citatul ilustrativ poate fi foarte bine interpretat în sensul propus de noi: *Prin vâlcele, / Tot chelcele* (revista „Ion Creangă”, III, 151).

c, Bt VIIb, CU VIIa), pl. *skintéj* (S VIIb, Bt VIIb, CU VIIa, V); *Øelbenitúrĭ* „pete galbene“ (C VIIa), *să-ŋØelbenĭ* (M VII), *s-a-ŋØelbenit* (B V), *Øiină* „găină“ (S VIIb), pl. *Øiin* (S VIIa), cu variantele de pl. *Øiine* (S VIIb) și *Øine* (A VIIa), *Øindesc* (C VIIb), *să Øindească* (C VIIa) ș.a.

Alături de formele cu oclusivele velare devenite mediopalatale, se întâlnesc și cazuri care prezintă un stadiu incipient al palatalizării și în care vocalele apar sub forme intermediare: [ĕ] (situată între [ǣ] și [e], respectiv [ĭ] (situată între [ĭ] și [i], iar consoanele în variantele [k̄] (între [k] și [k̄] și, respectiv, [ḡ] (între [g] și [Ø]). Atestate în toate localitățile, acestea cunosc o frecvență mai ridicată în Chitighaz: *bibliotékĕ* (M VIIIa), *dakĕ* (M VII, C VIIb), *dáskel* (C VIIa), *dăspikĕm* (C V), *femejásĕ* (C VIIa), *ĭŋĕ* (C VIIa), *kĕ* (B VIIa, C VIIa, VIIIb, V), *kĕdeǎu* (S VIIIc), *kĭnd* (C VIIa, V), *kĭ'e* (C VIIb, c), *máikĕ* (C VIIb), *să pejásĕ* (C VIIa), *skĕpátát* „apus, vest“ (C VIIa), *skĭndurĭ* (C VIIa), *skĭntĕje* (S VIIc); *să grindeásĕ* (C VIIa), *lĭŋgelĕu* „un fel de plăcintă“ (C VIIb). Mai rar, a fost întâlnită velara păstrată (neanteriorizată): *kĕ* (M VIIIb, C VIIa), *dakĕ* (C VIIa).

2.3. În literatura de specialitate, modificarea este corelată cu evoluția vocalelor centrale [ǣ], [ĭ] la vocale anterioare [e], [i]. Se consideră că, pentru a se produce această transformare, este necesar ca vocalele să îndeplinească următoarele condiții:

- să se afle în poziție neaccentuată (Pușcariu 1924–1926, 715; Tratat, 292);
- să se găsească în poziție protonică (Pușcariu, *ibidem*);
- să aibă în silaba următoare o vocală anterioară (Pușcariu, *ibidem*;

Urișescu 1987, 159).

Cuvintele discutate de Sextil Pușcariu în articolul citat: *chiméșe*, *chiminét* < *căminét*⁵, *chitinél* < *cătinél*, cu varianta *chitingán*, *chepcél* < *căucél* (cf. Avram 2001, 75-79), *ghină* < *gheină*, *chelerábă* < *călărábă*, *gheoáce* ș.a., toate incluse ulterior în DA și, mai târziu, citate de către Dorin Urișescu (1987, 156), îndeplinesc, într-adevăr, cele trei condiții.

⁵ Varianta *chiminét* pentru *căminét* „piatră tăiată în patru dungi, pusă de-a lungul peretelui, cât ține vatra, ca să nu se aprindă peretele de lemn”, atestată pe Târnavă, este preluată de Sextil Pușcariu din *Glosarul* lui Alexiu Viciu (v. DA, s.v. *cămin*); ea apare însă (cu pluralul *chimineți*), cu un sens apropiat, „strat din bucăți de cărămidă înălțat în cele patru colțuri ale cuptorului (de ars varul sau vasele de ceramică) pentru protejarea parilor din construcția acestora”, și în două localități din zone diferite ale Munteniei: pct. 701, Tăriceni, județul Prahova, și pct. 812, Gheboiaia, județul Dâmbovița (v. Gl. Munt., s.v. *chiminét*).

Unele exemple din graiuri contrazic însă părerile emise în legătură cu această condiționare.

Astfel, pe de o parte, forme ca *bukéř* „bucăți“ (Bt VIIb), *kéjerĭ* „caiere“ (M VII), care presupune o posibilă variantă cu [a] > [ă] prin alternanță fonetică: *caier* — pl. **căierĭ* (cf. *báier* — pl. *băieri*), *călkíæ* (Bt VIIa), singular refăcut după *călkĭi*, *g'ířt'ile* „gâștele“ (B VIIb) arată că poziția neaccentuată nu este obligatorie.

În același sens, sunt de menționat formele verbale în care evoluția lui [a] la [ă] și apoi la [e] se motivează morfologic, prin tendința de regularizare a sistemului de conjugare: *akéř* (S VIIIa) < *acăř*, *înképe* (CU VIIb) și *înkápă* (B V) < *încăpe*, cu impf. *începeám* (S VIIIa), *să înkérce* (Bt VIIIb) < *să încărce* „să încarce“, *să kerĭ* (CU VIIIc) < *să cărĭ* „să cari“, *să t'e skelz* (CU VI) < *să te scălzĭ*, *să să skélde* (CU VIII d, VI); *să ōete* (B V) < *să găte* „să termine“⁶.

Pe de altă parte, se întâlnesc situații cu [ă] > [e] în poziție posttonică⁷: substantivul *cóřcă* „pătrăciță“ are pluralul *cóřke* (Bt VIIa, b)⁸, *iúřar* este ocurrent și sub forma *iúřer*, cu pluralul *iúřere* (Bt VIIIa).

Caracterul activ al particularității în discuție se reflectă în cazurile de hipercorectitudine, când grupurile [ke], [ŋe] se transformă în [că], [gă]: *penŋei* „bani mărunți, monede“ (< magh. *peng*, *penge*) apare și sub forma *pengăi* (Bt VIIa)⁹.

2.4. La nivelul dacoromânei, fenomenul discutat se întâlnește pe zone extinse din Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania și nord-vestul Olteniei (Pușcariu 1924–1926, 715–716; Tratat, 292; Urișescu 1987, 157–158). Aria de răspândire variază de la un termen la altul, uneori depășind considerabil limitele menționate. Astfel, oprindu-ne doar la două exemple, discutate și de către autorii

⁶ Asemenea forme sunt atestate în graiuri din Crișana: *să kelĭř*, *să kélce*, *să kerĭ*, *să să skélde* (Teaha 1961, 96), graiuri în care, de altfel, fenomenul este cel mai bine reprezentat. Astfel de variante verbale sunt întâlnite și în nordul Banatului, unde întreaga paradigmă a verbului *a încăpea* apare cu [e], respectiv, cu [k], indiferent de poziția moale sau dură a lui [ă] (Urișescu 1987, 159 și n. 8).

⁷ Sextil Pușcariu (1924–1926, 715, 716) consideră obligatorie poziția protonică a lui [ă], pe când poziția moale este socotită facultativă.

⁸ În DA, s.v. *cóřcă*, este menționat faptul că „se evită a se forma pluralul”, ceea ce probează dificultatea creării unei asemenea forme.

⁹ Un caz asemănător este citat de Sextil Pușcariu (*art. cit.*, 716): *căpeneag* „haină lungă și largă care acoperă tot corpul” < *chepeneag* < magh. *köpenyeg*, la care adăugăm pe *căscănéu*, atestat în monografia lui Ov. Densusianu, *Graiul din Țara Hațegului* pentru *chischinéu* < magh. *ke(s)zkenő* (v. DA, s.v. *chischinéu*).

citați, constatăm următoarele: *kimేశă*, care ocupă aproape un sfert din teritoriul dacoromân, apare și într-o microzonă din apropierea orașului Roman (Pușcariu, *art. cit.*, 715), iar, după datele ALRR — Munt., Dobr. (h. 477 MN), cuvântul este atestat sub forma *kemేశă*, pl. *kemేశă* și în două localități din Muntenia și Dobrogea (pct. 755 din județul Buzău și 882 din județul Tulcea)¹⁰; varianta *skintėje* cunoaște, de asemenea, o arie extinsă. Astfel, ea este întâlnită, în afara zonelor amintite mai sus și detaliate de Dorin Urișescu (1987, 157), în 66 dintre cele 98 de puncte cartografice din NALR — Olt. (Pl. 27–28) și în 3 puncte din vestul Munteniei (ALRR — Munt., Dobr., h. 207 MN, pct. 762, Dumitrești, com. Verguleasa, din județul Olt, și 777, Plosca, 778, Plopii-Slăvitești, din județul Teleorman).

Pe lângă formele semnalate de către cei doi autori, considerăm că în același fenomen se încadrează și genitiv-dativul de tipul [-ki], [-θi] al substantivelor terminate în [-că], [-gă]. Pentru a explica evoluția formelor respective ale substantivelor (feminine și masculine, mai ales nume de persoană) precum *Anca, Luca, Moga, Rebeca, Stanca, Stoica*, dar și *bunică, vlădică* ș.a., în acest sens, este necesar să pornim de la o particularitate întâlnită în limba română veche. În unele dintre textele secolului al XVI-lea, genitiv-dativul articulat al substantivelor de acest tip se construia prin adăugarea articolului hotărât la forma de singular cu [-ă] păstrat nealterat: *Anicăei, Lucăei, Milcăei, Mogăei, Rebecăei, Stoicăei, vlădicăei* (Densusianu, ILR, II, 95, 97). În aceste forme, [-că], [-gă] se încadrează în parametrii fenomenului de care ne ocupăm: [ă] precedat de velară se află în silabă neaccentuată, având în silaba următoare o vocală anterioară. Astfel, se poate explica o formă precum *Luchiei*, atestată în *Psaltirea Scheiană* (Densusianu, ILR, II, 95).

Genitiv-dativul de acest tip se întâlnește astăzi în graiurile muntenești (Coteanu 1961, 79; *Tratat*, 175), în patru puncte din ALR II: 25, Carașova, județul Caraș-Severin, 37, Gad, județul Timiș, 95, Ghețari, fostă Gârda de Sus, jud. Alba și 349, Groși, județul Maramureș (ALR II, s.n., vol. VI, h. 1573), într-o arie din sud-estul Transilvaniei (zona Brașovului) (Pușcariu, LR, II, 392; *Tratat*, 372)¹¹, în nord-estul Transilvaniei (zona Bistrița-Năsăud) (Țăra 1975, 11; *Tratat*,

¹⁰ Atestarea din județul Tulcea confirmă prezența fenomenului în Dobrogea, surprinsă de Sextil Pușcariu pe baza diminutivului *chelculiță*, un posibil derivat de la *calce*, înregistrat, ca răspuns la chestionarul lui B. P. Hasdeu, din localitatea Niculițel (cf. DA, s.v. *calce*).

¹¹ Caracterul foarte restrâns al zonei din jurul Brașovului este probat de faptul că în aria Sibiului și, mai departe, pe Târnave nu este atestat (Frățilă 2005, 95; cf. *Tratat*, 372).

372), dar și în graiurile românești din Ungaria: *máiki* (C VIIb, CU VIIa). Deși cercetările asupra graiurilor crișene nu semnaleză această desinență de genitiv-dativ, ea apare într-unul din exemplele citate de Dorin Urișescu pentru articolul proclitic *lu, lui, li*: *duri văsăliki lui gusti* (Tratat, 302) și, prin aceasta, adăugăm încă o particularitate comună graiurilor muntenești și celor crișene.

2.5. În afara teritoriului dacoromân, fenomenul apare în dialectul istroromân, de unde sunt citate variantele *Keméze* și *ke* „că“ (Pușcariu 1924–1926, 715), dar și în unele documente sârbești, de unde Sextil Pușcariu (*idem*, 716) citează forma *kjelatori* „călători“, care, după opinia sa, ar dovedi prezența acestei particularități în vorbirea românilor apuseni și ar constitui un argument în favoarea vechimii.

2.6. Ca inovație, fenomenul este atestat încă din textele secolului al XVI-lea. Astfel, pe lângă *gheta* „găta“, *ghetase* „gătase“, întâlnite în *Psaltirea Scheiană* și citate de Sextil Pușcariu (*art. cit.*, 716), Ov. Densusianu semnaleză o serie de forme care conțin pe [ke] < [că] și pe [øe] < [gă] din *Documentele Hurmuzachi*, din *Analele Academiei Române*, din *Documente românești* publicate de Ion Bianu în 1907 și din *Psaltirea Scheiană*: *chend* „când“, *chete* „câte“, *chinilor* „câinilor“ (Densusianu, ILR, II, 39), *înche* „încă“, *judechetor*, *nicheiar* „nicăieri“ (*idem*, 53), precum și genitivul, citat mai sus, *Luchiei* (*idem*, 95).

Având în vedere atestările din istroromână și din documentele sârbești, Sextil Pușcariu (*art. cit.*, 716) susține vechimea deosebită a acestei transformări fonetice. Admițându-se vechimea fenomenului, dar respingându-se argumentele aduse, în acest sens, de Sextil Pușcariu, cercetările ulterioare consideră că evoluția vocalelor [ă], [î] la [e], [i], după velarele [c], [g], „este posterioară nu numai evoluției grupurilor consonantice *cʰ*, *gʰ* la *k*, *θ*, ci și, probabil, evoluției palatalelor *k*, *θ* la *tʰ*, *dʰ* (*č*, *ǰ* etc.) în graiurile ardelenesti“ (Urișescu 1987, 158–159). Părerea este împărțită și de către Andrei Avram, care subliniază că modificarea de care ne ocupăm „este, de fapt, mai târzie decât apariția consoanelor [tʰ], [dʰ] pe oricare dintre cele trei căi cunoscute“ (Avram 1999, 34).

3. Exemplele întâlnite în bibliografia de specialitate cât și cele atestate în graiurile românești actuale, pe de o parte, arată că această transformare, cu atestări în diverse zone, are frecvența cea mai ridicată în ariile vestice și nordice ale dacoromânei (cf. Urișescu 1987, 162). Afirmatia este valabilă și pentru textele vechi, de unde cele mai numeroase exemple provin din *Psaltirea Scheiană*. Nu

este lipsit de interes să remarcăm că atestările din acest text, cu o singură excepție (*Luchiei*), sunt din partea transcrisă de copistul B, care, după I.-A. Candrea, se trăgea dintr-o arie cu rotacism și, în general, dintr-o zonă foarte apropiată de cea a textului original. Întrucât fragmentul din *Psaltirea Scheiană* transcris de acest copist pare a fi cel mai apropiat de limba originalului, dar și de însuși graiul copistului (Candrea 1916, XLI), avem motive să considerăm că, în general, particularitățile prezente în această parte a textului religios aparțineau subdialectului maramureșean¹².

Pentru a susține ideea că exemple precum cele citate din textele vechi aparțineau limbii vorbite în epocă, se poate folosi ca argument forma *nicheiar*, care se perpetuează până în zilele noastre în diverse variante: *necheiri*, *nicheiri*, *nichiări*, *nichiiri*, atestate, alături de cea amintită de Dorin Urișescu (*nikîđurî*; *art. cit.*, 159, n. 7) și de cea din graiurile din Ungaria (*nicheri*), întâlnită și în punctul 834 (Putineiu, județul Ilfov) din rețeaua ALRR — Munt., Dobr. (v. Gl. Munt., s.v. *nicheri*), în localități din județele Timiș, Satu Mare și Ilfov (ALR, I, h. 320; 1368, pct. 40, 341, 940). În același sens, amintim pe *să Ńete* (B V) (v. *supra*).

Pe de altă parte, se poate observa că fenomenul nu apare în contexte fonetice identice pentru toate cazurile citate. Astfel, dacă elementul comun tuturor este transformarea vocalelor centrale [ă], [î], aflate după consoanele velare [c], [g] în vocale anterioare [e], [i], ceea ce atrage după sine trecerea velarelor în seria mediopalatalelor¹³, condițiile în care se produce această modificare diferă.

Principala condiție invocată de către toți cercetătorii care s-au ocupat de această particularitate este prezența unei vocale anterioare în silaba următoare, aceasta însemnând că, de fapt, fenomenul se înscrie între situațiile de asimilare vocalică regresivă, la fel ca în *greméz*^j (Bt VIIIa), *nidėje* < *nedėje* (S VIIIc), *să*

¹² I. - A. Candrea a stabilit clar că manuscrisul *Psaltirii românești*, care, după ce fusese în proprietatea lui Gheorghe Asachi, a aparținut bibliotecii lui D. C. Sturdza-Scheianu, reprezintă o copie după o traducere anterioară (Candrea 1916, XXVIII).

Totodată, „studiind cu deamănuntul de o parte forma literelor și unele semne caracteristice din textul nostru, iar de altă [parte] fonetismul, ortografia, elementele morfologice și lexică”, cercetătorul conchide că *Psaltirea Scheiană* este scrisă de mai mulți (probabil trei) copişti: primul ar fi transcris paginile 1–19, al doilea, 19–196, iar al treilea, 197–530.

¹³ Formele citate de obicei pentru ilustrarea fenomenului sunt notate diferit de la un autor la altul: [che], [chi], [ghe], [ghi] (Pușcariu 1924–1926), [ke], [ki], [Ńe], [Ń] (Urișescu 1987), [ke], [ki], [ge], [gi] (Emil Petrovici, în ALR II și, mai recent, Petru Neiescu, în ALRR – Maramureș; cf. Avram 1999, 33–34).

sepĭ (CU VIIIId), *să sepe* (CU VIIIb), *să sfërme* (OP VIIIb), *trezhéšt'e* (OP VIIa) (cf. Urişescu 1987, 159)¹⁴, ceea ce ar reprezenta „o tendință naturală care se manifestă în dacoromână“ (*idem*, 160). Aşa după cum am afirmat deja, majoritatea formelor atestate se înscriu în limitele acestei condiții.

Există însă și exemple în care [ă], [î], adesea aflate la sfârșit de cuvânt, nu au o vocală anterioară în silaba următoare și nici nu pot fi încadrate între formele analogice, precum *akeŭ*, *înkep* etc. Dacă pentru cuvinte, de obicei, neaccentuate în frază, cum sunt *că*, *când*, *dacă*, *încă*, variantele *che*, *chend*, *înche*, din româna veche, *ke* din istroromână, *kě*, *kend*, *daķě*, *înķě*, din graiurile românești vorbite în Ungaria, pot fi explicate prin contextul fonetic (fonetică sintactică), eventual specific fenomenului, iar pentru o formă precum *dáskel*, din Ungaria, se poate face apel la pluralul *dáscăli*, în alte cazuri poziția moale nu poate fi invocată. În această situație se află *judechetor*, din limba veche, *kjelatori*, din textele sârbești, *dăspkiém*, *skępătát* ș.a., din textele culese din Ungaria.

Trebuie să încadrăm în această categorie de exemple și formele întâlnite de Em. Petrovici în graiul carașovenilor: *iskępítal sam* „am scăpat“ < rom. *scăpat*, *ķepĭc* „cupa cu care se ia vama la moară“ < rom. *căpeț* (atestat în localitatea Secaș) (Petrovici 1935, 82). Tot aici se încadrează variante de tipul *astruk^á/ęmînt*, *k^á/ęsăpii*, *măotķe*, *skęrmeņem* atestate în graiul locuitorilor (mai ales al femeilor) din pct. 29 (Secășeni) din ALR II (Sala 1958, 249). În toate cazurile discutate de Em. Petrovici și de Marius Sala, fenomenul se explică prin influența rostirii lui [ă] românesc ca [ę], specifică slavei meridionale de tip apusean (Sala 1958, 250). Având în vedere această observație, precum și faptul că pronunțarea lui [ă] românesc ca [ę] este considerată un arhaism fonetic, rezultă că forma *kjelatori*, citată de Sextil Pușcariu din documente sârbești, reprezintă, în realitate, urmarea aceleiași rostiri din limbile slave apusene.

Tendința spre modificarea rostirii lui [ă] românesc în situații în care este exclusă asimilarea vocalică se întâlnește în graiurile românești din Ungaria (în

¹⁴ Aparenta excepție invocată de Dorin Urişescu pe baza formei *nikĭđurĭ*, despre care autorul crede că ar putea reprezenta rezultatul unei asimilări progresive, credem că este, de fapt, o variantă a lui *nikerĭ* (< *nicări*), atestată în graiurile din Ungaria și nu numai (v. *supra*). Forma *nicări*, a cărei evoluție la *nikerĭ* nu prezintă dificultăți, este răspândită atât în Crișana (Teaha 1961, 103), cât și în diverse zone din Banat și din Transilvania (v. DLR, s.v. *nicăieri*; cf. TDBN, *Glosar*, s.v. *nicări*).

special, în Chitighaz): *buně*, *dě*¹⁵, *masě*, *olecuțě*, dar și la românii din Secășeni¹⁶: *męșinę de*¹⁵ *tors*¹⁷.

Data fiind similitudinea dintre situațiile întâlnite la românii din Banat și din Serbia și la cei din Ungaria și ținând cont că, de această dată, nu mai poate fi vorba de asimilare vocalică, considerăm că și în graiurile din Ungaria avem de a face cu o particularitate de rostire, întâlnită la maghiari și la românii bilingvi, determinată de lipsa lui [ă] din sistemul vocalic al limbii maghiare. La fel, *ke* și, poate, și *kemeșe* din istroromână reprezintă consecința absenței sunetului [ă] din acest dialect, particularitate datorată și ea influenței croate (cf. Urișescu 1987, 159). Chiar dacă sunetul care îl înlocuiește pe [ă] românesc diferă de la o zonă la alta ([e], [ě] în graiurile românești din Ungaria, [e] în dialectul istroromân și în graiul românilor din Secășeni și al carașovenilor), cauza acestei înlocuiri este aceeași: influența din partea limbilor care nu-l cunosc pe [ă].

În aceste condiții, revenind la textele românești vechi, afirmația lui Ov. Densusianu: „În ce privește *înche* DH. XI, 398; *judechetor* AA. XX, 442; *nicheiar* AA. XX, 445 (cf. *gheta* PS. LXXVII, 19, 20; LXXXVIII, 15), ele nu au mai multă valoare decât *chend*, *chete*, relevate în altă parte“ (Densusianu, ILR, II, 53) nu pare a avea susținere. Referitor la cauza apariției unor asemenea forme, chiar Densusianu, după ce contestă existența lor în limbă, arătând că variante precum *chinilor*, *cheta* „nu pot avea, firește, nici o valoare fonetică“ (*idem*, 39), consideră că „ele amintesc scrierea stângace a străinilor care se străduiau să scrie românește; e de mirare totuși că le întâlnim în texte scrise de români“ (*ibidem*).

Din punctul nostru de vedere, lăsând la o parte formele motivate fonetic (*chinilor*, *gheta*, *Luchiei*, *nicheiar*), grafii precum *che*, *chend*, *înche* pot reprezenta și ele rostiri, individuale sau colective, influențate de limba maghiară.

Concluzia care se degajă din faptele prezentate este că în dacoromână există fenomenul natural, motivat fonetic, de înlocuire a vocalelor mediale [ă], [î] precedate de [c], [g] cu vocalele anterioare [e], [i] și, drept consecință, de

¹⁵ În lumina celor discutate, *dě*, atestat în graiurile românești din Ungaria, și *dę* din Secășeni nu reprezintă o formă de trecere de la varianta din româna standard *de* la cea dialectală *dă*, ci o confirmare a faptului că idiomurile la care ne referim se află în aria în care [d] din această prepoziție se rostește dur (cf. Sala 1958, 250).

¹⁶ Rostirea [e] a lui [ă] românesc este atestată și la românii din Banatul Iugoslav, unde este tratată, de asemenea, ca o influență sârbească (Tratat, 402).

¹⁷ În articolul său, Marius Sala susține că trecerea lui [ă] la [e] sau la [e̞] se produce mai ales după labiale: *pŭlpŷ*, *pŷr*, *trŷmbę*, *spŷmeę* (Sala 1958, 249).

transformare a velarelor în mediopalatalele [k], [Ø]. Fenomenul, întâlnit încă din româna veche, are caracter de tendință latentă, care se manifestă în diferite cuvinte, în diverse zone, cu intensitate, mai mare sau mai redusă, variind de la o zonă la alta.

În graiurile românești din Ungaria particularitatea se caracterizează printr-o vitalitate deosebită, explicabilă prin faptul că aici coexistă doi factori favorizanți, convergenți. Este vorba, pe de o parte, de acțiunea factorului lingvistic intern amintit, cu frecvență mai ridicată în graiurile nord-vestice ale dacoromânei, în care se încadrează, în mod firesc, și cele din Ungaria, și pe de altă parte, de acțiunea factorului extern: rostirea lui [ă], [î] ca [e], [i] sub influența limbii maghiare, al cărei sistem fonetic nu conține cele două vocale din limba română.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ALR I, vol. I, II = *Atlasul lingvistic român*, publicat de Muzeul Limbii Române din Cluj sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Partea I, de Sever Pop, vol. I, Cluj, 1938; vol. II, Sibiu-Leipzig, 1942.

ALR II, vol. I = *Atlasul lingvistic român*, publicat... de Muzeul Limbii Române sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Partea II, vol. I, de Emil Petrovici, Sibiu-Leipzig, 1940.

ALR II, s.n., vol. VI = *Atlasul lingvistic român* [partea a doua]. Serie nouă. [Material cules de Emil Petrovici. Redactor principal: Ioan Pătruț, București], vol. VI, 1969.

ALRR — Munt., Dobr. = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Muntenia și Dobrogea*, vol. I–IV, de Teofil Teaha, Mihai Conțiu, Ion Ionică, Paul Lăzărescu, Bogdan Marinescu, Valeriu Rusu, Nicolae Saramandu, Magdalena Vulpe, București, 1996–2004.

Avram 1999 = Andrei Avram, *Probleme de cronologie în legătură cu apariția și cu evoluția oclusivelor prepalatale în graiurile dacoromâne*, în FD, XVIII, p. 25–38.

Avram 2001 = Andrei Avram, *Noi contribuții etimologice*, București.

Candrea 1916 = I.-A. Candrea, *Psaltirea Scheiană*. Comparată cu celelalte Psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește. Edițiune critică de... I. *Introducerea*, București, 1916.

Coteanu 1961 = Ion Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, București.

- DA = Academia Română, *Dicționarul limbii române*, București, 1913–1948.
- Densusianu, ILR, II = Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*. Ediție îngrijită de J. Byck, vol. II, București, 1961.
- DLR = Academia Română, *Dicționarul limbii române* (DLR). Serie nouă, București, 1965–.
- Faiciuc 1983 = I. Faiciuc, *Note despre răspândirea reflexelor dure și moi ale oclusivelor dentale t, d, n în graiurile bănățene*, în CL, XXVIII, 2, p. 101–112.
- Frățilă 2005 = Vasile Frățilă, *Graiul de pe Târnavă*, Blaj, 2005.
- Gl. Munt. = Maria Marin, Iulia Mărgărit, *Glosar dialectal. Muntenia*, București, 1999.
- Gl. Olt. = *Glosar dialectal. Oltenia*, întocmit sub conducerea lui Boris Cazacu, de Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Nicolae Saramandu și Magdalena Vulpe, București, 1967.
- Marin 2000 = Maria Marin, *Elemente arhaice sau învechite în morfosintaxa graiurilor românești din Ungaria*, în FD, XIX, p. 197–209.
- NALR — Olt. = *Noul atlas lingvistic român pe regiuni. Oltenia*. Vol. I–V, întocmit sub conducerea lui Boris Cazacu de Teofil Teaha, Ion Ionică și Valeriu Rusu, București, 1967–1984.
- Petrovici 1935 = Emil Petrovici, *Graiul carașovenilor. Studiu de dialectologie slavă meridională*, București.
- Pușcariu 1924–1926 = Sextil Pușcariu, *Etimologii*, în „Dacoromania“, IV, partea a II-a, p. 671–715.
- Pușcariu, LR, II = Sextil Pușcariu, *Limba română. II. Rostirea*, București, 1959.
- Sala 1958 = Marius Sala, *Un fenomen fonetic românesc produs sub influența graiurilor sârbo-croate*, în „Romanoslavica“, vol. III, p. 249–250.
- TDBN = *Texte dialectale și glosar. Bistrița-Năsăud*, de Maria Marin și Marilena Tiugan, București, 1987.
- Todoran 1956 = Romulus Todoran, *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne*, în LR, V, 2, p. 38–50.
- Tratat = *Tratat de dialectologie românească*. Coordonator Valeriu Rusu, Craiova, 1984.
- Țâra 1975 = Vasile Țâra, *Graiul de pe valea superioară a Șieului (Transilvania)*. Rezumatul tezei de doctorat, Timișoara.
- Urișescu 1987 = Dorin Urișescu, *Sincronie și diacronie. Fonetismul unor graiuri din nordul Banatului*, Timișoara.

L'ÉVOLUTION DES VÉLAIRES [c], [g] SUIVIES PAR [ă], [î] DANS LES PARLERS ROUMAIN DE L' HONGRIE

Résumé

Les observations de cet article partent des recherches récentes de terrain entreprises dans neuf localités à population roumaine de l'est de l'Hongrie. Elles se réfèrent au passage des vélaires [c], [g] suivies par [ă], [î] aux prépalatales [k], [∅] dans des mots comme tels *kiméşe* („chemise“), *Ūnă* < *gheînă* („poule), *călkîi* („talon“), *Ūştile* („les oies“), etc., phénomène très fréquent dans les patois roumains de l'Hongrie.

L'auteur essaie de démontrer que dans la même particularité s'inclut l'évolution à *-chii*, *-ghii* du morphème de génitif-datif, spécifique aux substantifs terminés en *-că*, *-gă*.

La conclusion qui se dégage des faits présentés est que dans le dacoroumain il y a le phénomène naturel, motivé phonétiquement, de substitution des voyelles médiales [ă], [î] précédées par [c], [g], par les voyelles antérieures [e], [i] et, par conséquence, de transformation des vélaires dans les médiopalatales [k], [∅].

Ceci représente une tendance latente qui se manifeste, dès le roumain ancien, dans de diverses régions, à intensité variable d'une zone à l'autre. La grande vitalité attestée dans les parlers roumains de l'Hongrie se doit au fait que là-bas, à côté du facteur linguistique interne mentionné, il agit aussi un facteur externe: la prononciation de [ă], [î] comme [e], [i] sous l'influence du hongrois dont le système phonétique ne contient pas les deux voyelles du roumain.